

номер'я могло призвести до грандіозних балканських воєн у VI ст. н. е., коли нерідко створювалась загроза існуванню Костантинополя та всієї Східної Римської, Візантійської імперії.

В. А. СИМОНОВИЧ

Северное Причерноморье и славяне-анты

Резюме

Культурно-етническая принадлежность многочисленных поселений Причерноморья, синхронных черняховским памятникам в лесостепной зоне, до недавнего времени считалась неустановленной и вызывала споры. Обнаружение трех могильников, относящихся к такого рода памятникам (в Коблево, Викторовке и Рапчевом), позволило связать эти комплексы с культурой полей погребений черняховского типа. Существовали они в Причерноморье со II—III вв. н. э. до конца IV — начала V в. н. э. и, поскольку возникли до появления там восточных германцев-готов, с последними связаны быть не могли. Свидетельство Иордана (середина VI в. н. э.) относительно местоположения славян-антов между Днестром и Днепром, «на излучине Понта», то есть именно там, где найдены многочисленные черняховские памятники, позволяет предполагать связь черняховской культуры с этими племенами, освоившими берега Черного моря уже в римское время.

В. А. БАЛАГУРИ

Археологічні дослідження на Закарпатті за роки радянської влади

Великих успіхів в економічному і культурному розвитку досягли трудящі Закарпаття за 25 років Радянської влади. Вперше в історії краю був відкритий Ужгородський державний університет. Вже з перших років його існування кафедра загальної історії організувала постійно діючу археологічну експедицію, яка успішно працювала над вивченням минулого і сучасного Закарпаття. Обласний краєзнавчий музей також почав провадити археологічні дослідження. У вивчення пам'яток первіснообщинного ладу та раннього середньовіччя включились і науковці Інституту археології АН УРСР та АН СРСР, Державного Ермітажу та відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів).

Внаслідок такої співдружності археологів на Закарпатті була проведена значна робота по виявленню та дослідженню пам'яток різних епох. В результаті розширилась джерелознавча база, з'явився ряд статей і монографічних праць з найдавнішої історії Закарпаття.

Найбільш стародавніми на цій території є археологічні пам'ятки доби палеоліту. Сліди перебування палеолітичної людини вперше засвідчено в 1906 р. на Павловій горі в Мукачевому краєзнавцем і піонером археологічного дослідження Закарпаття Тіводаром Легоцьким. Другу стоянку того ж часу виявили в 30-х роках чеський археолог Я. Скутіл та місцевий краєзнавець М. Янкович¹. За роки Радянської

¹ J. Skutil. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi.— Matica Slovenska. Bratislava, 1935, стр. 126—135; J. Jankovich. Podkarpatska Rus v prehistorii. Mukačevo, 1931.

влади на Закарпатті систематичними пошуками О. П. Черниша, В. М. Гладиліна і П. П. Соби збагатився список місцезнаходжень пам'яток стародавнього кам'яного віку.

В 50-х роках в Ужгороді та його околицях відкрито кілька стоянок палеолітичної людини (Замкова гора, Кальварія, Радванська гора й Горяни)². Так, на Радванській горі зібрані численні знаряддя середнього і пізньопалеолітичного часу. Подібні знахідки зустрічаються в Прикарпатті і в усій Карпатській котловині і є свідченням спільності матеріальної культури цих районів.

Порівняно краще досліджено добу неоліту. Зараз відомо понад 70 стоянок цього часу. Завдяки розкопкам на Малій горі поблизу Мукачєвого, в Осій III, Дрисиному, Ужгороді, Оріховиці, Доманинцях, Галочі, Великих Лазах, Дубрівці³ та інших місцях вдалось провести стратиграфічні спостереження і визначити тип житлового будівництва неолітичних людей (легкі наземні житла, напівземлянки та свайні споруди серед боліт)⁴.

Отримано достовірні дані й про господарські заняття неолітичного населення Закарпаття. Воно займалося мотичним землеробством, рибальством і мисливством. Неолітичні знахідки належать до пам'яток тиської культури IV—III тисячоліття до н. е. Проте ще не визначені їх етнокультурні особливості, шляхи поширення, хронологічні рамки, зв'язки носіїв неолітичних культур Закарпаття та інші питання.

Слабо досліджені пам'ятки енеолітичного часу (епохи міді), з яких відомо всього кілька десятків. Добре вивчене поселення на Малій горі, відкрите в 1877 р. Т. Легоцьким. У 1948 р. з метою встановлення його стратиграфії і топографії об'єднана експедиція обласного краєзнавчого музею та університету провела тут контрольні розкопки. Зібраний керамічний матеріал, що характеризується багатством орнаментальних композицій, дав змогу віднести цю пам'ятку до тиської культури кінця неоліту та початку епохи міді⁵.

В 1967 р. на північно-західній околиці м. Берегового було виявлене поселення енеолітичного часу, дослідження якого проводить Закарпатська археологічна експедиція Інституту суспільних наук УРСР (Львів). Було відкрито прямокутні в плані житла — напівземлянки з глинобитними печами та господарськими ямами. В житлах і ямах зібрано численний керамічний матеріал та мініатюрні крем'яні скребачки, кам'яні ножі, сокири, зернотерки, а також окремі знаряддя з обсидіану, глиняні жіночі статуєтки, намисто. Характерними є миски і посудини на високих, розширених донизу порожнистих підставках, конічні миски й амфори. Посуд здебільшого прикрашений темно-коричневим або чорним орнаментом у вигляді навскісних ліній та інших мотивів.

Кераміка берегівського поселення не має близьких аналогій серед інших знахідок цього часу на Закарпатті. Але разом з тим вона подібна

² П. П. С о в а. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 180—187.

³ Ф. М. П о т у ш н я к. Неолітична стоянка Дубрівка.— Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту, т. 20. Ужгород, 1954, стор. 105—130; його ж. Неолітична стоянка Великі Лази.— Доповіді та повідомлення Ужгородського держ. ун-ту, серія історико-філологічна, № 1. Ужгород, 1957, стор. 124, 125; його ж. Неолітична стоянка Підставлінець.— Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту, т. 36. Ужгород, 1958, стор. 180—203; його ж. Неолітична стоянка Галоч.— Тези та повідомлення Ужгородського держ. ун-ту, серія історична, № 3. Ужгород, 1959, стор. 75—76.

⁴ Ф. М. П о т у ш н я к. Неолітичні пам'ятники Закарпаття.— Тезиси докладов к XII Всесоюзной археологической студенческой конференции. Ужгород, 1966, стор. 14—16.

⁵ К. В. Б е р н я к о в и ч. Енеолітичне поселення на Малій горі біля м. Мукачєва.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 163—170.

до кераміки ряду пізньонеолітичних і енеолітичних пам'яток Центральної Європи, віднесених до лендельської культури⁶.

В зв'язку з тим, що енеолітичний матеріал Закарпаття ще недостатньо досліджений, важко охарактеризувати пам'ятки доби бронзи, бо невідомо, на яких компонентах вони формувались. Середня бронзова доба представлена поселеннями на Малій горі поблизу Берегового та в селах Дідовому Берегівського, Дяковому і Чепі Виноградівського районів. Але тут не провадилися стаціонарні розкопки. За підйомним керамічним матеріалом ці поселення можна зарахувати до культури Отомань, поширеної у північно-східній частині Тисо-Дунайського басейну в середині II тисячоліття до н. е.

Краще досліджені, порівняно з попередніми епохами, пам'ятки доби пізньої бронзи. За 10 років (1950—1960) археологічна експедиція історичного факультету Ужгородського державного університету під керівництвом Ф. М. Потушняка вивчала поселення цього часу в селах Клиновому, Дяковому, Лоховому, Клячановому, Чопівцях, в м. Береговому та могильники в селах Хомцях, Лоховому і Чопівцях⁷. З 1965 р. провадяться стаціонарні розкопки на поселеннях кінця II тисячоліття до н. е. в с. Медведівцях Мукачівського та в с. Дяковому Виноградівського районів. Зараз на території Закарпаття відомо близько 20 місцезнаходжень пам'яток пізньобронзової доби, зарахованих до станівської культури⁸. На основі цих матеріалів вивчено топографічні особливості поселень, спорудження господарсько-житлових об'єктів, економіку та суспільні відносини населення краю.

Поселення розміщувались серед боліт, на підвищеннях та берегах струмків і річок. Ті місця, де колись були господарсько-житлові комплекси, являють собою невисокі бугри (Дідове, Братове, Дякове, Берегове та інші населені пункти) з великим скупченням культурних залишків. Житла — наземні й напівземлянкові, з вогнищевими ямами або глинобитними печами і домашнім начинням. Мешканці займалися орним землеробством і скотарством. Високого рівня розвитку досягла бронзолivarна справа. Виготовлялись різні типи посуду, серед якого виділяються багато орнаментовані спіральними лініями вазі і черпаки.

Завдяки розкопкам могильників вдалося вивчити й обряд поховання у носіїв пам'яток фельшесевч-станівської культури. Для нього характерні наявність урн з прахом небіжчика у неглибокій (40—50 см) могильній ямі разом з супровідним інвентарем та їжею і спалювання небіжчика на місці та збирання залишків кремацій у ямку в центрі. За матеріалами поховань не можна визначити ознаки соціальної нерівності.

Подібні пам'ятки широко відомі в долині р. Самуш у Трансильванії, в північно-східній частині Угорщини та Східній Словаччині. Їх монографічне дослідження має першорядне значення у з'ясуванні культурних взаємозв'язків та історичної долі населення Верхнього Потисся і всього Карпатського басейну в кінці II — на початку I тисячоліття до н. е.

До цього ж періоду відноситься поява численних скарбів бронзових виробів, випадково знайдених у зв'язку з інтенсивним міським і сільським будівництвом. На Закарпатті тепер відомо близько 160 таких скарбів.

⁶ Н. А. Пелешин. Раскопки энеолитического поселения у г. Берегово Закарпатской области.— Археологические открытия 1968 года. М., 1969, стор. 269, 270.

⁷ Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958.

⁸ Э. А. Балагури. Результаты раскопок поселения конца эпохи бронзы и раннего железа возле села Медведевцы Закарпатской области (1964—1966).— A Móra Fejlesztés múzeumi évkönyve 1966—1967 évi kötete. Szeged, 1967, стор. 83; його ж. Археологічні новинки Закарпатської області.— «Український історичний журнал», 1969, № 3, стор. 155, 156; його ж. Исследование памятников поздней бронзы и раннего железа на Закарпатье в 1966—1967 гг.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 105—107; його ж. Фельшесевч-становская группа памятников эпохи поздней бронзы в Верхнем Потисье.— СА, М., 1969, № 2.

бів з 23 пунктів⁹. Переважна більшість зібраних матеріалів була опублікована¹⁰. Заслугує на увагу праця К. В. Берняковича, де вперше впорядковуються та визначаються типологія, хронологія, походження і територія поширення бронзових предметів¹¹. В останні роки дослідники намагались дати цим скарбам історико-технологічну характеристику*, а також на їх основі визначити господарсько-суспільний розвиток населення Закарпаття за доби бронзи¹². Однак нез'ясовані етнічна належність жителів, їх роль у формуванні культури ранньої залізної доби Верхнього Потисся.

Певний вклад у вивчення історії первіснообщинного ладу на Закарпатті внесли дослідники пам'яток ранньозалізної доби. Ще в 1949 р. закарпатська експедиція Львівського відділення Інституту археології АН УРСР займалась розкопками курганного могильника з трупоспаленням в с. Білках Іршавського району. Крім того тут виявлено поселення та бронзовий скарб з 16 предметів, рівночасні з могильником, який віднесено до пам'яток куштановицької культури¹³. У 50-х роках експедиції Ужгородського державного університету і Закарпатського обласного краєзнавчого музею з метою вивчення цієї епохи провели дослідження на Замковій горі в Ужгороді, в селах Великій Паладі, Сільці, Горбку, Верхніх Реметах, Великих Ратівцях, Ромочевиці, містах Виноградовому й Хусті, обстежили городища в с. Ардановому на горі Богослов, с. Колчиному на горі Тупча, Малій Копані в ур. Городище, а також курганні могильники в Колодному і Дунковиці¹⁴.

В 1962—1965 рр. західноукраїнська експедиція Державного Ермітажу провела повторні розкопки на городищах в селах Колчиному, Шелестовому і Ардановому, щоб встановити час існування цих поселень та їх культурну належність¹⁵. У 1965 р. археологічною експедицією Закарпатського обласного краєзнавчого музею виявлено аналогічне першим городище в м. Солотвиному в ур. Читаття¹⁶. Тоді ж експедиція Ужгород-

⁹ Закарпатський обласний краєзнавчий музей. Фонди. Книга реєстрації археологічних пам'яток, № 1-3.

¹⁰ Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті; його ж. Бронзовий скарб з с. Білки.— Археологія, т. IX. К., 1954; С. І. Пеняк. Знахідки прикрас епохи пізньої бронзи.— Археологія, т. XX. К., 1966; його ж. Негровский клад бронзовых мечей.— ААН, т. XX, 1-4. Budapest, 1968, стор. 148, 149; С. І. Пеняк, А. Д. Шабалин. Олешниковские клады бронзовых изделий.— СА, № 2. М., 1964; В. І. Бідзіля. Скарб бронзових браслетів із Закарпаття.— Археологія, т. XX. К., 1966.

¹¹ К. Вегпjakovic. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine USSR).— Slovenska Archeologia, VIII-2. Nitra, 1960, стор. 325—392.

* Е. М. Чорних провів аналіз бронзових предметів, результати якого будуть опубліковані.

¹² М. М. Кучинко. Нові бронзові скарби, знайдені на території Закарпаття за роки Радянської влади.— Тези доповідей та повідомлення XVII студентської конференції, серія історична. Ужгород, 1964; його ж. До питання про господарський і суспільний лад племен Закарпаття в пізньобронзовій добі.— Тези доповідей та повідомлення XVIII студентської конференції, серія історична. Ужгород, 1965; його ж. Археологические памятники бронзового века Закарпатья.— Тезисы докладов к XII Всесоюзной археологической студенческой конференции. Ужгород, 1966.

¹³ М. Ю. Смішко. Курганний могильник ранньозалізного часу в с. Білках.— АП, т. XI. К., 1956; Ф. М. Потушняк. Бронзовий скарб з с. Білки.— Археологія, т. IX. К., 1954.

¹⁴ К. В. Бернякович. Исследования поселения эпохи раннего железа в Ужгороде.— Научные записки Ужгородского гос. ун-та, т. XVIII. Ужгород, 1955; Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки...; Г. І. Смирнова, К. В. Бернякович. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья.— Археологический сборник, № 7. М.—Л., 1965, стор. 89—115.

¹⁵ Г. І. Смирнова. Гальштатские городища в Закарпатья.— СА, XIV-2. Nitra, 1966, стор. 397 і далі.

¹⁶ Фонди Закарпатського обласного краєзнавчого музею. Матеріали розкопок С. І. Пеняка.

ського державного університету приступила до розкопок поселення пізньобронзової та ранньозалізної доби в с. Медведівцях. З цього села походять два бронзові скарби¹⁷. Один з них знайдено в ур. Бабинка, а другий — на галявині Могилка. Обидва хронологічно збігаються з часом існування поселення. В ур. Гірка виявлено курганне поховання з трупоспаленням, зараховане до пам'яток куштановицької культури. Рівночасним з похованням є відкрите на чорних землях поселення.

Слід констатувати, що за 25 років археологічних досліджень пам'яток ранньозалізної доби Закарпаття досягнуто значних успіхів. Насамперед джерелознавча база поповнилась новими матеріалами, на основі яких відтворено реальну картину соціально-економічного та культурного розвитку населення Верхнього Потисся. Важливим є і те, що пам'ятки культури фракійського гальштату, хронологічно віднесені до XI—X ст. до н. е., були виділені в окрему групу. Друга група, датована VI — початком III ст. до н. е., зв'язана з куштановицькою культурою¹⁸.

Пам'ятки ранньозалізного часу, на відміну від тих, що походять з доби бронзи, поширені в передгірських місцевостях або в горах, у долинах річок. Мешканці цих поселень займались відгінним скотарством. Крім того, наявність багатой сировинної бази (ліси, сіль, корисні копалини) сприяли розвитку промислів і обміну. Розкопки на поселеннях Замкова гора в Ужгороді та с. Медведівці дали можливість визначити тип жител: це наземні або землянокоподібні будівлі. В середині їх були вогнища-печі. Керамічний матеріал репрезентований банкоподібними горщиками, корчагами типу Вілланова та мисками. Значна частина їх чорного або сірого лощіння, орнаментована канелюрами і невеликими конусоподібними виступами в місцях найбільшої опуклості бочка посудини. Подібна кераміка відома в культурах фракійського гальштату Східної Словаччини, північно-східної Угорщини, Трансільванії (тип Гава) та Прикарпаття (тип Голігради).

Носії цієї культури в Закарпатті на початку I тисячоліття до н. е. в зв'язку з постійними нападами ворожих племен споруджували городища (Шелестове, Арданове, Мала Копаня, Солотвине) на сопках важкодоступних підвищень, які укріплювалися валами і ровом. Завдяки археологічним дослідженням з'ясовано, що в цих городищах люди з навколишніх поселень лише тимчасово переховувались під час небезпеки¹⁹. Однак, як свідчать сліди наземних споруд, наявність знарядь праці і керамічного матеріалу, тут перебував невеликий колектив людей з метою охорони і ведення дозорної служби, щоб своєчасно попередити про небезпеку мешканців долинних поселень. На постійну військову загрозу вказують численні знахідки зброї (бойові чекан-молоти, мечі, кинджали, наконечники списів, рукозахисні спіралі) і заховані далеко від поселень скарби золотих і бронзових речей²⁰.

Важливе місце в дослідженнях радянських і зарубіжних археологів²¹ посідають пам'ятки племен так званої куштановицької культури,

¹⁷ Е. А. Балагурі. Звіт про археологічні розкопки на поселенні пізньобронзової і ранньобронзової доби біля с. Медведівці Мукачівського району Закарпатської області.— НА ІА АН УРСР; його ж. Клад бронзових изделий из поселения эпохи поздней бронзы с. Медведевцы Мукачевского района Закарпатской области.— ААН, т. XX, 1968, стор. 149—152.

¹⁸ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця, стор. 98, 106.

¹⁹ Г. И. Смирнова. Гальштатские городища в Закарпатье.— SA, XIV-2, стор. 402.

²⁰ К. Веглякович. Bronzezeitliche Hortfunde...

²¹ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця; М. Ю. Смішко. Курганний могильник...; В. І. Бідзіля. Етно-культурні зв'язки закарпатських племен другої половини I тис. до н. е.— Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету. Ужгород, 1965, стор. 136—138; J. Lengyel. Beiträge zur Ursprungsfrage der Kustanovice-Kultur.— Folia archaeologica, XII. Budapest, 1960; M. Dusek. Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej.— Archeologické rozhledy, XIV-5. Praha, 1962.

які датуються серединою VI — початком III ст. до н. е. і синхронні культурам українського Лісостепу скіфського часу. Археологічні розкопки, проведені на курганному могильнику в селах Колодному, Дунковиці, дали можливість по-новому розглядати ряд питань, зв'язаних з хронологією, походженням, історичною долею та звичаями куштановицьких племен²². Зокрема, характерною особливістю їх поховального ритуалу було трупоспалення в урнах або збирання залишків кремацій в купу чи ямку. В основному поховання мали супровідний інвентар (банкоподібні горщики, корчаги, миски, черпаки з високими ручками та інші речі). Все це знаходилося під земляним або кам'яним насипом курганів. Нерідким явищем були кенотафи на честь померлих далеко від місць поселень.

Подібні пам'ятки широко відомі в Лісостеповій Україні, на Поділлі в скіфський час. Є думка, що куштановицька культура на Закарпатті виникла в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. завдяки переселенню із Західного Поділля племен, яким загрожували скіфи. Отже, археологічні дані спростовують хибне твердження зарубіжних археологів про скіфську належність пам'яток куштановицької культури. Нескіфське походження племен Лісостепової України, зокрема Поділля, нині цілком з'ясоване²³. Це стосується і населення Закарпаття.

Отже, за скіфського часу мешканці Карпат мали схожу матеріальну культуру й обряд поховання (спорудження курганів з каменю і глини, а також кенотафів), що вказує на їх етнічну близькість. Правда, прийшло населення з Поділля запозичило чимало місцевих рис культури фракійського гальштату (звичай кремації померлих, збереження традиційних гальштатських форм корчаг, мисок та інших виробів). Безперечно, таке переплетення особливостей надало своєрідного забарвлення новосформованій культурі. Але нюанси своєрідності потребують дальших досліджень. І першочерговим завданням в цьому плані повинні бути широкі розкопки поселень. Це дозволить відтворити загальний історичний розвиток населення Закарпаття в середині і другій половині I тисячоліття до н. е. На порядку денному стоїть і питання його етнічної належності. Щодо цього більшість дослідників схильна зараховувати носіїв куштановицької культури до фракійських племінних груп²⁴.

Доля куштановицького населення добре простежується на матеріалах пам'яток останньої чверті I тисячоліття до н. е. В цей історичний час Закарпаття увійшло в сферу впливу середньоевропейської, так званої латенської культури, створеної кельтами. В побуті все більше застосовуються металеві вироби різного призначення, гончарні посудини ремісничого виробництва, яке наближається до професійного. Свідченням цього є унікальні пам'ятки, відкриті в Закарпатті за останні роки експедицією Інституту археології АН УРСР. Ще наприкінці XIX ст. Т. Легоцький відкрив у горах поселення Галіш-Ловачка і в результаті його систематичного вивчення виявив у 24 господарських і житлових комплексах предмети залізообробного ремесла (зброю, знаряддя, прикраси) та кераміку. Дослідник зарахував цю винятково важливу пам'ятку до кельтських. Такої думки дотримуються й сучасні археологи зарубіжних країн.

Однак на підставі матеріалів Т. Легоцького та проведених тут у 1962 р. додаткових розкопок В. І. Бідзіля прийшов до висновку, що жителі цього поселення місцевого походження, а не кельтського. Зараз у Закарпатті відомо близько 40 поселень, 20 могильників та десятки скарбів речей, прикрас і монет, які належать до пам'яток латенської культу-

²² Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця, стор. 98—99.

²³ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени Лесостепного среднего Поднепровья.— МИА, № 64. М., 1958; А. И. Тереножкин. Культура племен Северо-Западной Скифии.— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 24—26.

²⁴ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця, стор. 102.

ри. З них особливу увагу привертає залізодобувний ремісничий центр поблизу с. Новоклинового (ур. Халомдомб) Виноградівського району, відкритий В. І. Бідзілею в 1964 р. Дослідження його не закінчилось. За чотири роки (1964—1967) розкопок тут було знайдено понад 100 металургійних чушок вагою до 80 кг і більше та кілька залізоплавильних горен. Сировиною для виплавки заліза правили місцеві поклади руди. В ході досліджень дедалі більше з'ясовується цей технологічний процес, а також організація ремісничого виробництва. За відомими даними, Новоклинівський залізообробний центр — другий виявлений у Європі (перший відкрито в Польщі) і датується кінцем I тисячоліття до н. е.²⁵

Таким чином, в ранньому залізному віці на Закарпатті існували спеціальні виробничі поселення. Мешканці їх належали не до кельтського етнічного складу, а були нащадками місцевого куштановицького населення, культура якого видозмінилась під сильним впливом латена²⁶. Цю думку підтверджують і поховальні комплекси, відкриті в селах Оноківцях, Бобовому, Мачолі, Колодному, Ратівцях та ін. Супровідний керамічний інвентар в курганных похованнях з трупоспаленням складався з традиційної куштановицької кераміки та типово кельтської за формою, виготовленої на гончарському крузі. Взагалі куштановицьких зразків латенських пам'яток Закарпаття більше половини (60%), що свідчить про збереження місцевим населенням успадкованих традицій минулого²⁷. Це стосується і поховального обряду (трупоспалення на місцях під курганным насипом), бо він також не має нічого спільного з кельтським²⁸.

Отже, латенська культура на території Закарпаття виникла на рубежі III—II ст. до н. е. в результаті інфільтрації кельтської цивілізації в місцеву куштановицьку культуру, племена якої відтоді були втягнені у широкий середньоевропейський ринок. Значного розвитку в цей час досягло землеробство, а ремесло, як уже зазначалось, набуло рівня професійного виробництва. Поряд з цим існувало скотарство і полювання, ширилися торговельні та культурні зв'язки з гето-дакійськими племенами Трансільванії, населенням Прикарпаття і Подніпров'я.

На початку нашої ери після падіння кельтської цивілізації в Середній Європі місцеve населення Закарпаття створює нові форми матеріальної культури, які увійшли в основу культури карпатських курганів першої половини I тисячоліття н. е.²⁹

Слід зазначити, що пам'ятки I тисячоліття н. е. посідають в радянській археологічній науці особливе місце, бо з вивченням їх зв'язані проблеми походження і ранньої історії східних слов'ян. В дослідженні цих пам'яток, яке стало можливим лише після встановлення Радянської влади на Закарпатті, взяли участь не тільки археологи Ужгородського університету і краєзнавчого музею, а й фахівці з всесоюзних і республіканських науково-дослідних інститутів.

В 1948 р. експедиція Львівського відділу Інституту археології АН УРСР, керована М. Ю. Смішком, розпочала вивчення курганных

²⁵ В. И. Бидзиля. Латенская культура на территории Закарпатья. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1966; В. И. Бидзиля, Д. Т. Березовец, С. П. Пачкова. Закарпатский металлургический центр раннего железного века.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, стор. 152—156.

²⁶ В. И. Бидзиля. Поселения Галиш-Ловачка.— Археология, т. XVII. К., 1964, стор. 139—141.

²⁷ В. И. Бидзиля. Етно-культурні зв'язки закарпатських племен другої половини I тисячоліття до н. е., стор. 136—139.

²⁸ М. Брайчевский, В. Бидзиля. Проблема кельтов в северо-восточном Прикарпатье.— Acta archaeologica Carpathica, t. VIII, fasc. 1-2. Kraków, 1966, стор. 57—62.

²⁹ В. И. Бидзиля. Етно-культурні зв'язки..., стор. 139.

могильників у районі с. Ізи Хустського району³⁰. Одну групу виявлених поховань (Іза I) дослідник відніс до III—IV ст. н. е., а другу (Іза II) — приблизно до рубежу нашої ери. У 1960 р. розвідувальний загін експедиції разом із студентами історичного факультету Ужгородського університету провів додаткові розкопки в першій групі, а також відкрив в околицях сіл Ізи, Липчі, Кошелькового та м. Хуста рівночасні з могильниками поселення. Того ж року синхронні Ізі I (III—IV ст. н. е.) поселення були відкриті також в ур. Мале Поле (нині зруйноване кар'єром цегельного заводу) і в м. Виноградівському³¹. Всі ці пам'ятки М. Ю. Смішко зарахував до культури карпатських курганів, що датуються першою половиною I тисячоліття н. е. При цьому дослідник виходив із своєрідного поховального ритуалу: підкурганне поховання з трупоспаленням та слідами кремації на місці. Крім зазначеного обряду, характерною особливістю було збереження спалених людських кісток в урні, ямці чи на горизонті. Біля залишків трупоспалення наявні кістки тварин, уламки посуду, залізні вироби, монети, прикраси, тобто супровідний інвентар. На підставі аналізу матеріальних комплексів поселень і могильників М. Ю. Смішко дійшов висновку, що носії культури карпатських курганів займалися в основному скотарством, але розвинутими були і землеробство та ремісниче виробництво. Численні поодинокі знахідки та скарби римських монет і ряд речей провінціально-римського походження вказують на існування торгових і культурних зв'язків місцевого населення з сусідами. На думку деяких дослідників, носії цієї культури були безпосередніми предками згадуваних у літопису східних слов'янських племен — білих хорватів³².

За роки Радянської влади в Закарпатті проведено значну роботу по виявленню та вивченню слов'янських пам'яток VII—XIII ст., зокрема поселень і могильників. Відомо понад 20 таких місцезнаходжень. Заслужують на увагу відкриті Ф. М. Потушняком поселення в селах Оріховиці Ужгородського, Бобовому Виноградівського, Чинадієвому Мукачівського, Лісковому Свалявського районів. Але, на жаль, матеріали розкопок не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. З 1947 по 1955 рр. досліджувалося укріплення на Замковій горі й селище на Радванці в Ужгороді. Тоді ж відкрито поселення поблизу с. Червеневого Мукачівського району і слов'янське городище в Малій Копані Виноградівського району.

Завдяки багаторічним розкопкам вперше впорядковано всі відомості про пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е. і проведено спробу відтворити картину соціально-економічного розвитку слов'янського населення краю³³.

З 1960 р. об'єднана експедиція Ужгородського університету і краєзнавчого музею провадить стаціонарні розкопки на поселеннях поблизу с. Червеневого (ур. Густяни) і на правому березі р. Верке в районі м. Берегового та с. Бучі, а також на курганних могильниках в околиці сіл Червеневого і Зняцевого (ур. Козуптове) і вздовж берегів р. Мертвецької, починаючи від с. Зняцевого до с. Драгіна Мукачівського району. У 1964 р. ця експедиція обстежила в с. Варах Березівського райо-

³⁰ М. Ю. Смішко. Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області.— АП, т. III. К., 1952; його ж. Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади.— МДАПВ, вип. 2. К., 1959; його ж. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960.

³¹ В. М. Цигилик. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962.

³² М. Ю. Смішко. Карпатські кургани..., стор. 151—152.

³³ К. В. Бернякович. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР).— SA, V-2. Nitra, 1957; його ж. Исследование древнеславянского поселения 8—9 вв. в Ужгороде.— КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954.

ну³⁴ слов'янське земляне городище, що в угорських хроніках XII ст. фігурує як Боржавський замок. На початку X ст. його знищили угорські племена, які прийшли в Тисо-Дунайську рівнину. Археологічні розкопки підтвердили достовірність писемних даних. Нині від боржавського городища збереглися залишки валів і ровів. Вал був споруджений з випаленої і щільно утрамбованої глини. Під час розкопок зібрано і значний керамічний матеріал. Посуд виготовлявся на гончарському крузі. Значна частина його оздоблена хвилястим та лінійним орнаментом, властивим слов'янській кераміці.

Багаторічні археологічні розкопки слов'янських пам'яток Закарпаття сприяли розгляду по-новому того етапу історичного розвитку, який тривалий час залишався невивченим. Завдяки новим даним можна вважати, що ранньослов'янські пам'ятки на Закарпатті з'являються в першій половині I тисячоліття н. е., а вже в другій половині слов'яни густо заселяють низинну і передгірську частину краю³⁵. Їх поселення порівняно невеликі, житла двох типів: землянки і напівземлянки з печами. Основне заняття — орне землеробство і скотарство. Розвинутими були гончарне, ткацьке і залізообробне ремесла. Поховальний обряд характеризувався трупоспаленням, над залишками якого споруджувався курган.

Щодо племінної належності носіїв давньослов'янських пам'яток Закарпаття дослідники висловлюють думку про їх спорідненість з літописними білими хорватами. У них вже в VIII—XI ст. існували центри, якими були Ужгородський і Боржавський замки³⁶. Ці висновки, основані на археологічному матеріалі, підтверджуються і письмовими джерелами X—XI ст.³⁷

В XIII ст. почалося інтенсивне будівництво фортифікаційних споруд-замків, залишки яких збереглися в Невицькому, Середньому, Квасовому, Виноградовому, Королевному і Хусті³⁸. Але, на жаль, вони ще не стали предметом спеціальних археологічних досліджень.

Підсумовані тут результати переконливо свідчать про значні досягнення археологічної науки у вивченні стародавньої історії Закарпаття.

---

³⁴ С. І. Пеняк. Дослідження древньослов'янського поселення в районі с. Червене Мукачівського району Закарпатської області УРСР.— Тези доповідей та повідомлення XVII наукової конференції Ужгородського держ. ун-ту, серія історична. Ужгород, 1964; його ж. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади.— Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського держ. ун-ту, серія історична. Ужгород, 1965, стор. 59.

³⁵ С. І. Пеняк. Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской области УССР.— *Archeologické rozhledy*, 5. Prahа, 1968, стор. 604.

³⁶ С. І. Пеняк. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади, стор. 60.

³⁷ М. М. Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст.— Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту, т. II. Ужгород, 1949, стор. 37, 38.

³⁸ П. С ова. Архітектурні пам'ятки Закарпаття. Ужгород, 1958; П. А. Раппопорт. Закарпатские средневековые замки.— *Archaeologiai ertesitö*. Budapest, 1965.

Э. А. БАЛАГУРИ

**Археологические исследования
на Закарпатье
за годы Советской власти**

Резюме

С установлением Советской власти на Закарпатье началось широкое и всестороннее исследование разных периодов древней истории от каменного века до средневековья. В этой статье дан краткий очерк изучений археологических памятников.

Автор указывает на большой вклад, внесенный в развитие археологии края местными исследователями и учеными ведущих научно-исследовательских институтов АН СССР, АН УССР и Государственного Эрмитажа.

На Закарпатье большое внимание уделялось памятникам раннеславянского времени. Сейчас известно более 50 поселений и могильников древних славян. Благодаря работам М. Ю. Смишко, К. В. Берняковича, Ф. М. Потушняка, С. И. Пеняка и других археологическая наука получила важнейшие материалы о социально-экономическом развитии племен I тысячелетия в Верхнем Потисье, о их роли, месте в истории Центральной и Восточной Европы.